

ІСТОРИЧНА ОЦІНКА ХАРАКТЕРУ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ В.Й. БОРИСЕНКА

Метою нашого дослідження є спроба аналізу наукової позиції В.Й. Борисенка в контексті оцінок вченим змісту, перебігу, характеру та наслідків міграційних процесів окресленого періоду, їх впливу на динаміку соціально-економічного розвитку Лівобережної України. Це завдання непросте, особливо якщо враховувати (а це робити просто-таки необхідно) той твердолобий ідеологічний тиск, який чинився на історичну науку та на істориків в Українській РСР у 1970 – 1980-х рр. Відтак, учені неминуче мали враховувати пануючі в радянській історіографії періоду «застою» ідеологічні постулати та шаблони, а, бажаючи остаточно не зрадити справі пошуку історичної правди, мушили освоювати езопову мову на сторінках своїх цензурованих видань.

Вагому частину багатогранного наукового доробку відомого вітчизняного історика сучасності В.Й. Борисенка становлять дослідження соціально-економічних проблем і процесів на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. Бібліографія праць ученого з цієї тематики складає не один десяток робіт [1]. Серед різних аспектів проблеми, що їх вивчав і продовжує студіювати Володимир Йосипович, помітне місце посідають його дослідження міграційних процесів в Україні другої половини 50 – 90-х рр. XVII ст. Авторський наратив, оцінки вченого щодо змісту, перебігу, характеру та наслідків міграційних процесів окресленого періоду, їх впливу на конкретні показники соціально-економічного розвитку підросійської України після «Хмельниччини» та «Руїни» наприкінці 1970 – на початку 1990-х рр. отримали визнання у вітчизняній академічній історіографії. У цей період, В.Й. Борисенко став співавтором кількох колективних узагальнюючих наукових праць, підготовлених і виданих в Інституті історії АН Української РСР. Це передусім другий том багатотомної «Історії Української РСР» (1979), де перу вченого належить третій розділ («Соціально-економічний розвиток і політичне становище України в другій половині XVII століття») [2], а також новаторське для свого часу дослідження у формі нарисів – «Українська народність» (1990), у якому чи не вперше, в тоді ще радянській академічній історіографії, було зроблено спробу подати цілісну картину етногенезу нашого народу на тлі його соціально-економічної та етнополітичної історії. У цьому виданні Володимир Йосипович став автором підрозділу «Територія і населення України в другій половині XVII ст.», де, в колі інших порушених наукових проблем, вчений приділив велику увагу саме міграційним процесам на етнічній території українського народу визначеного періоду [3, с. 93 – 98]. В контексті міграційних процесів другої половини XVII ст. історик розглядав і втечі на територію Лівобережної України селян-кріпаків із Московії [4, с. 104 – 111].

Вперше до аналізу ролі міграційних процесів у господарському освоєнні Лівобережної України В.Й. Борисенко звернувся у другому томі «Історії Української РСР» (К., 1979), характеризуючи процес утворення феодалного землеволодіння та землекористування на Слобожанщині у другій половині XVII ст. На думку вченого цей процес мав особливості, що, власне, зумовлювалися характером самого

заселення: «Починаючи з 30-х рр. XVII ст. сюди постійно прибували втікачі з Лівобережної та Правобережної України. Поряд з цим значне місце в освоєнні вільних земель Слобожанщини належало переселенцям з центру Росії, служилим людям. Згадані процеси особливо активізувалися в 50 – 70-х роках XVII ст. Протягом кількох десятиліть на цій території, крім міст і містечок, виникло чимало слобод, сіл, хуторів. Від численних слобод, заснованих переселенцями, ця територія і одержала назву Слобідська Україна. Вона охоплювала межі сучасних Харківської, частини Сумської, Донецької і Ворошиловградської областей УРСР, а також прилеглих районів Воронежської, Білгородської та Курської областей РРФСР.

Одним з найбільш поширених шляхів освоєння вільних земель Слобідської України залишалася займанщина. Переселенці, вважаючи набуті землі своєю власністю, відмовлялися виконувати інші повинності, крім звичайної козацької та городової служби. Царський уряд, зацікавлений у господарському розвитку та захисті кордонів від турецько-татарських нападів, сприяв заселенню Слобожанщини. Відношення до переселенців тісно пов'язане також з загальними напрямками політики царського уряду в цьому районі, зокрема підготовкою до вирішення чорноморської проблеми.

Із заселенням Слобожанщини на її території склалося також землеволодіння російських служилих людей. Цей процес особливо посилювався в останні роки XVII ст.» [2, с. 116 – 117].

Як бачимо, конструюючи власний нарративний виклад, автор у цьому фрагменті, як може, уникає відвертої ідеологічно упередженої констатації, хоча, що цілком зрозуміло, й не виходить за межі офіційної в радянській історіографії класово-станової моделі соціально-економічних відносин. Визначаючи початок інтенсивної колонізації краю тридцятими роками XVII ст. В.Й. Борисенко підводить читача до думки, що каталізатором цього процесу з боку українських земель був не лише польсько-шляхетський феодальний гніт у Подніпров'ї (цього терміну вчений взагалі уникає), але й, не меншою мірою, складні й суперечливі події та процеси національно-визвольної боротьби українського козацтва, поразки козацько-селянських повстань попереднього десятиліття, ухвалення сеймом «Ординації» 1638 р. Не наголошуючи на класовій боротьбі, як на провідному чиннику активізації міграційних процесів із Правобережної та Лівобережної України на Слобожанщину в досліджуваний період, історик робить це цілком свідомо, немовби залишаючи вдумливному читачеві можливість самому аналізувати фактичний ряд і робити об'єктивні висновки. Так само дослідник чинить наголошуючи на активізації переселенського потоку у 50 – 70-х рр. XVII ст. Учений залишається вірним обраному ним езоповому стилю, уникає повторення вульгаризовано-ідеологічних конструкцій партійної історіографії, котрі трактували посилення переселенських рухів у цей період передусім як результат чергового етапу загострення класової, антифеодальної боротьби.

Фаховий дослідник соціально-економічних відносин Лівобережної України другої половини XVII ст., В.Й. Борисенко наголошує на тому, що саме «займанщина» стала чи не найпоширенішим шляхом освоєння вільних тоді земель Слобідської України. Що ж стосується соціального складу переселенців, то висновки про його структуру неважко зробити вчитавшись у наступний рядок дослідника: «...Переселенці, вважаючи набуті землі своєю власністю, відмовлялися виконувати інші повинності, крім *звичайної козацької та городової служби...* (курсив наш – Авт.)» [2, с. 116]. Це могло означати приблизно те, що серед мігрантів чисельно переважали або козаки, або ж показані

селяни, для яких займанщина була такою ж звичною формою закріплення власності, як і козацька та сторожова служба – звичною формою повинності.

Більш комплексно та ґрунтовно до аналізу демографічних процесів в Україні в другій половині XVII ст. В.Й. Борисенко звертається у книзі «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», що побачила світ у київському видавництві «Наукова думка» 1990 р. Авторський колектив видання зробив спробу окреслити багатовіковий процес формування та консолідації українського народу, становлення його економічної, територіальної, культурної спільності, розвитку його етнічної самосвідомості та мовної єдності [3]. Щоправда, академічні історики на той момент ще не спромоглися вирватися з «прокрустового ложа» радянської концепції «єдиної колиски», тому «українську народність» розглядали виключно як «південно-західну гілку східних слов'ян». Характеризуючи міграцію українського населення на Лівобережжя, Слобожанщину та Запорозжя у другій половині XVII ст., В.Й. Борисенко називає три ключові чинники, котрі впливали на етнооб'єднавчий процес українського народу: нестійкість державних кордонів тогочасної Гетьманщини, їх неспівпадіння з етнічними межами розселення українців і перебування окремих етнічних груп народу під владою іноземних держав. Автор переконаний, що саме Визвольна війна українського народу середини XVII ст. створила умови для консолідації на Лівобережній Україні його етнічного ядра, що зрештою «...перетворилося в центр притягання для українців Правобережної і Західної України, Північної Буковини та Закарпаття» [3, с. 93].

На думку В.Й. Борисенка, активну міграцію населення Правобережжя на лівий берег Дніпра у період після «Хмельниччини» зумовили характерні для тогочасної України соціальні, національно-релігійні та військово-політичні чинники. На підставі вивчення численних, але розрізнених джерел, дослідник запропонував власне трактування часу заселення мігрантами-втікачами окремих регіонів Лівобережжя (Ніжинського, Чернігівського, Стародубського полків), а також визначив періоди активізації масового переселенського руху на «сьогобічну» Україну. Як вважає вчений, пікові показники трансдніпровської міграції з правого на лівий берег спостерігалися двічі: спочатку в 1670-х, а згодом і в 90-х рр. XVII ст. На думку Володимира Йосиповича, яку сьогодні поділяють більшість дослідників проблеми, каталізатором цих переселенських потоків стали передусім військово-політичні події, що призвели до соціально-економічного занепаду Правобережжя. Що ж стосується кількості мігрантів, які перейшли Дніпро на лівий берег наприкінці 70-х рр., то, користуючись методикою приблизних підрахунків і зауважуючи цю обставину, історик вперше в історичній науці визначає чисельність ще не розселених у лівобережних полках переселенців у 120 000 осіб. Ось як про це пише сам автор: « Щоб позбутися тяжкого феодално-кріпосницького гніту, національно-релігійних утисків і переслідувань, а також руйнівних наслідків майже безперервних воєнних дій частина населення цих регіонів мігрувала на землі, що перебували в складі Росії. В перші повоєнні роки переселенці активно заселяли територію Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків, а з 60-х рр. і інші райони Лівобережжя. Масове переселення з Правобережжя на Лівобережжя активізувалося в 70-х рр., коли польсько-шляхетські татарські війська спустошили правобережні землі. На лівий берег Дніпра переселилися тисячі жителів Корсунського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Торговицького, Паволоцького та інших правобережних полків. Тільки наприкінці 70-х рр. на Лівобережжі зібралось 20 тис. сімей з Правобережжя. Якщо врахувати, що тогочасна сім'я складалась в

середньому з шести осіб, то загальна кількість лише цих переселенців становила 120 тис. чоловік. Це тільки ті мігранти, які ще не були розселені по лівобережних полках. Насправді їх було набагато більше» [3, с. 93].

Нову переселенську хвилю, що охопила Подніпров'я на початку 90-х рр. XVII ст., В.Й. Борисенко справедливо пов'язує з активізацією антитурецької боротьби «Священної Ліги», відновленням польського домінування на Правобережжі та поверненням цих земель Речі Посполитій. Цілком зрозуміло, що у тексті розділу ми цього не прочитаємо, адже, віддаючи данину пануючій офіційній історіографічній концепції, автор змушений уникати такої деталізації нарративного викладу, замінюючи його зрозумілою стандартною словесною формою: «У зв'язку з наступом польсько-шляхетських військ на Правобережжя початку 90-х рр. міграція місцевого населення на лівий берег Дніпра знову поживалася. [3, с. 93] Все ж, інколи, езопова мова історика-академіста виявляється йому непотрібною, а наше читання між рядків поступається відкритому викладу вченого. Ця доволі рідкісна можливість випадає тоді, коли об'єктивні дані історичних джерел не йдуть у розріз ні актуальній методології, ні нав'язаній ідеологічними постулатами влади парадигмі дослідження. Таким, наприклад, виглядає аналіз В.Й. Борисенком антиміграційних кроків польської влади на території Наддніпрянщини у досліджуваній період: «Намагаючись стримати потік переселенців, польсько-шляхетські урядовці вдавалися до найжорстокіших заходів. З допомогою військових загонів магнати і шляхта повертали селян і міщан у свої маєтки, або ж при вияві непокірності нещадно розправлялись з ними. В багатьох випадках жителі кількох населених пунктів силою пробивалися на Лівобережжя і Слобожанщину. Зокрема, так робили жителі Брацлавського і Торговицького полків, а також Корсуня, Канева і Богуслава. Шляхетська адміністрація посилала на Лівобережжя спеціальних агентів, які таємно палили будинки переселенців, а потім агітували їх повернутися на Лівобережжя, обіцяючи за це всілякі пільги. У більшості випадків всі їх намагання залишалися марними» [3, с. 93].

Помітне місце в матеріалі цитованої вище праці В.Й. Борисенко залишає для дослідження специфіки, характеру та результатів перебігу колонізаційних процесів на Слобожанщині у другій половині XVII ст. і пов'язаної з ними міграції в цей регіон українського населення з Наддніпрянщини. Головними причинами активізації переселенських потоків автор вважає як руйнівні наслідки польсько-шляхетського панування на Правобережжі, так і посилення феодалного визиску селян та міщан Гетьманщини, а стримано прихильне ставлення до переселенців-українців з боку московського царя дослідник пояснює суто прагматичними інтересами «господарського освоєння південних земель». Переконалий у переважно українському етнічному характері заселення Слобідського краю автор недвозначно підкреслює, що переселенські хвилі другої половини XVII ст. не викликали скільки-небудь помітних змін в «етнічному обрисі» місцевого населення. Основним аргументом вченого на користь цієї тези є документально доведене існування в краї «української культури, привнесеної попередніми хвилями переселенців», а присутність на Слобожанщині значного масиву росіян і цілком природні міжетнічні контакти, на його думку, сформували вироблення «взаємоприйняттого мовного засобу спілкування» (читай – регіонального мовного діалекту). Останнє, з позицій безроздільно пануючої в радянській науці 70 – 80-х рр. XX ст. концепції «єдиної коліски», мало важливе значення для «зближення окремих субетносів» [3, с. 94]. Щодо часу інтенсивної української колонізації території Дикого

поля в басейні Сіверського Дінця, нижньої течії Осколу, середньої течії Псла, верхів'їв Ворскли і Орелі, В.Й. Борисенко визначає його початок десятиліттями, що передували національно-визвольній війні, говорить про активізацію переселенського потоку в роки найвищого українсько-польського протистояння, про його посилення у 60-х рр., а також про наступність колонізаційних процесів у регіоні практично до кінця XVII ст. Запропонована періодизація спирається на широку, апробовану в дослідженнях інших авторів джерельну базу [5, с. 108, 113].

Що стосується характеру та особливостей переселенського руху з обох частин України на Запорожжя, то серед чинників, котрі об'єктивно сприяли цим процесам В.Й. Борисенко справедливо називає відсутність кріпацтва. Проте, і тут не обійшлося без ідеологічно детермінованих конструкцій на кшталт «відносно незначного гніту», якому, начебто, піддавалися утікачі на Запорожжі. Адже визнати, що в межах пізньосередньовічної козацької вольниці таке явище як «феодалний гніт» практично не мало місця – це означало поставити під сумнів універсальність концепції формаційної теорії історичного процесу. З іншого боку, автор цілком об'єктивно трактує чинники, що обмежували міграційний потік на Запорізькі землі, розглядаючи як основний серед них – нестабільність ситуації в регіоні внаслідок постійної татарської загрози [3, с. 94 – 95]. Звідси спостерігаємо в тексті дивний сьогодні, але такий зрозумілий тоді симбіоз документально вивірених положень та ідеологічно детермінованих постулатів епохи, що на початку 1990-х рр. відходила у минуле.

Розмірковуючи над наслідками міграційних потоків другої половини XVII ст., їх впливом на перебіг соціально-економічних, політичних, етнічних процесів у тогочасному українському суспільстві, В.Й. Борисенко визначає пріоритетний вектор цього руху, говорить про значення активного культурно-побутового спілкування мігрантів і місцевого населення Лівобережжя і Слобожанщини для консолідації української народності, підкреслює вплив цих процесів на формування характерних для українського етнічного масиву господарських, культурно-побутових, психологічних рис. Вчений не обходить увагою і значення міграційних процесів у регіоні в контексті міжетнічних російсько-українських контактів. Історик також констатує пряму залежність динаміки розвитку «продуктивних сил» від зростання чисельності населення «територіального ядра українського народу», заявляє про «втягнення в сферу його (Лівобережжя – Авт.) впливу» інших українських земель. Наведемо цей концептуальний ряд повністю: «Основний міграційний потік українського населення спрямовувався з правобережних і західноукраїнських земель на Лівобережжя та Слобожанщину, які перебували у складі Росії. В результаті активного культурно-побутового спілкування тут швидше, ніж в інших регіонах України, викристалізувалися найбільш характерні для всього українського народу риси у побуті, культурі та психологічному складі. Консолідація української народності на території Лівобережжя та Слобожанщини відбувалася під впливом переселенців і втікачів з Росії, що було важливою передумовою дальшого контактування українського і російського етносів у майбутньому. Збільшення кількості населення на територіальному ядрі української народності стимулювало розвиток продуктивних сил, втягнення в сферу його впливу інших українських земель» [3, с. 97 – 98].

Підводячи деякі підсумки щодо історичної оцінки змісту, перебігу, характеру та наслідків міграційних процесів на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. у наукових працях В.Й. Борисенка, зазначимо, що формування цілісного авторського

бачення окресленої проблематики стало результатом глибокого дослідження вченим тогочасних соціально-економічних процесів на етнічній території українського народу та припало на складний, суперечливий, а від того цікавий період кінця радянської епохи 1970 – початку 1990-х рр. Це був час коли науково-історична думка від несміливих спроб вирватися з під ідеологічного диктату влади в роки пізнього брежнєвського правління зробила крок до об'єктивного історичного дискурсу в умовах гласності та плюралізму горбачовської Перебудови. Володимир Йосипович Борисенко належить до тієї когорти вітчизняних істориків-академістів, котрі, навіть затиснуті лещатами ідеологічної цензури, намагалися у своїх працях донести до читача об'єктивний погляд на контраверсійні періоди української історії. Одним із таких суперечливих етапів національно-державного будівництва є друга половина XVII ст., коли роздерта внутрішніми чварами та зовнішніми ворогами молода Українська держава, її багатостраждальний народ, без перебільшення, робили цивілізаційний вибір, що на кілька століть уперед визначив майбутнє українських етнічних земель. Звісно, у кінці 70 – 80-х років час гострих і безкомпромісних дискусій у вітчизняній медієвістиці поки-що не настав, а вчені-історики неминуче мали враховувати пануючі в тогочасній радянській історіографії ідеологічні постулати та шаблони, та, бажаючи остаточно не зрадити справі пошуку історичної правди, мусили освоювати езопову мову на сторінках своїх цензурованих видань. Саме у таких працях поступово народжувався деідеологізований історичний дискурс вітчизняної історії козацької доби, активним учасником якого у 1990-х рр. став Володимир Йосипович Борисенко [6].

Джерела та література:

1. Борисенко В.И. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в.: Автореф. дисс. докт. ист. наук / Владимир Иосифович Борисенко. – К., 1990. – 33 с.; Борисенко В.И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII століття / В.И. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.; Борисенко В.И. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII століття / В.И. Борисенко // УІЖ. – 1983. – № 3. – С. 57 – 66; Борисенко В.И. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст. / В.И. Борисенко // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 125 – 135; Борисенко В.И. Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. / В.И. Борисенко // УІЖ. – 1989. – № 12. – С. 57 – 67; Борисенко В.И. Характер сільськогосподарського виробництва зон Левобережної України во второй половине XVII века / В.И. Борисенко // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы докладов и сообщений. – Минск, 1989. – С. 244 – 246; Борисенко В.И. Зародження перших елементів буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. / В.И. Борисенко // Історичні дослідження. – 1990. – Вип. 16.
2. Історія Української РСР. – Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII – XVIII ст.) / редкол.: Г.Я. Сергієнко (відп. ред.), В.И. Борисенко, В.О. Маркіна, В.В. Панащенко, І.Г. Рознер, І.С. Слабєєв, В.А. Смолій, К.І. Стецюк, І.Г. Шульга. – К.: Наукова думка, 1979. – 496 с.
3. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / В.И. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
4. Борисенко В.И. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. / В.И. Борисенко // УІЖ. – 1984. – № 8. – 111 с.
5. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Харьков, 1964. – 458 с.
6. Борисенко В.И. Курс української історії: 3 найдавніших часів до кінця XIX століття. 2-ге вид.: Навч. посібник / В.И. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.